

*Anna Krasowska**

 <https://orcid.org/0000-0002-5761-8317>

POLSKO-ŻYDOWSKIE POGRANICZE JĘZYKOWE – STAN I PERSPEKTYWY BADAŃ

THE POLISH-JEWISH LANGUAGE BORDERLAND – THE STATE AND PERSPECTIVES OF RESEARCH

The state of Polish reflections on mutual Polish-Jewish influences in the linguistic field and general research perspectives.

Keywords: language borderland, Hebrew, Yiddish, Polish language of Jews

Słowa kluczowe: pogranicze językowe, język hebrajski, język jidysz, polszczyzna Żydów

1. WPROWADZENIE

Zagadnienie szeroko rozumianego pogranicza różnych wspólnot etnicznych jest przedmiotem badań wielu dyscyplin naukowych, w tym politologii, historii, socjologii, psychologii, pedagogiki, etnografii, kulturoznawstwa i literaturoznawstwa. Jak wskazują publikacje z ostatnich lat [por. m.in. Czyżewski, 2001; Prokopczuk, 2001; Janiak, 2004; Zielińska, 2013; Czyżewski, Olejnik, Pihan-Kijasowa, 2015; Siatkowski, 2017; Rembiszewska, Siatkowski, 2018 oraz liczne artykuły naukowe na ten temat], cieszy się ono również niesłabnącym zainteresowaniem językoznawców, zwłaszcza z obszaru dialektologii i socjolingwistyki¹. Pogranicze językowe jest w tych pracach ujmowane zwykle w aspekcie topograficzno-lingwistycznym – jako teren, na którym dochodzi do kontaktów

* Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, Wydział Nauk Humanistycznych, Katedra Językoznawstwa Historycznego, ul. Dewajtis 5, 01-815 Warszawa; e-mail: a.krasowska@uksw.edu.pl.

¹ Zob. także starsze opracowania poświęcone temu zagadnieniu, między innymi: Hanny Popowskiej-Taborskiej [1965], Janiny Labochy [1997], Justyny Stracuk [1999] oraz pracę zbiorową pod redakcją Stanisława Dubisza i Alicji Nagórko [1994].

językowych, a w ich wyniku do wzajemnych wpływów na płaszczyźnie leksykalnej i gramatycznej, do dwujęzyczności, wreszcie – do kształtowania się dialektów i/lub języków mieszanych. Kontaktom językowym na pograniczach towarzyszą zwykle interakcje kulturowe i religijne, co niekiedy znajduje odbicie w niejednoznacznym stosunku mieszkających na tych terenach osób do kwestii ich własnej tożsamości narodowej.

Specyfika polsko-żydowskiego pogranicza wiąże się z faktem, że Żydzi w okresie diaspory nie tworzyli w Europie dużych, zwartych obszarów językowo-kulturowych, lecz żyli w rozproszeniu pośród ludności krajów zamieszkania. Wilhelm Berkelhammer, dziennikarz i działacz syjonistyczny z początku XX wieku, pisał:

Gdy wszystkie narody mają peryferie, gdzie stykają się z innymi narodami, a więc z innymi kulturami narodowymi, ściśle geograficznie ograniczone, my Żydzi, rozproszeni po całym świecie, mamy tych peryferii takie mnóstwo, iż właściwie niczego innego nie mamy, jak tylko same peryferie, to znaczy wszędzie żyjemy na pograniczach, [...] wszędzie stykamy się z jakąś obcą kulturą [Berkelhammer, 1924, s. 288].

W tym kontekście językowe pogranicze polsko-żydowskie jawi się jako efekt kontaktu ograniczonej terytorialnie jednojęzycznej kultury polskiej z wielojęzyczną i aterytorialną (diasporyczną) kulturą żydowską [por. Prokop-Janiec, 2008, s. 111]. Granice tego kontaktu wyznacza podział na *leszon ha-kodesz* (język święty) i *leszon la'az* (język obcego otoczenia), *s'fat awot* (dosł. język ojców) i *mame-loszn* (dosł. język matek), język pisany i mówiony, język kultury wysokiej i niskiej (ludowej), wreszcie – język wykształconej elity i mowę niższych warstw społecznych. Aterytorialny charakter polsko-żydowskiego pogranicza sprawia również, że wpływy języków żydowskich na polszczyznę nie są ograniczone do obszarów peryferyjnych, lecz ujawniają się w różnych jej odmianach terytorialnych, społecznych i stylistycznych.

W dotychczasowej rodzimej literaturze przedmiotu zagadnieniu polsko-żydowskiego pogranicza językowego nie poświęcano zbyt wiele uwagi, jednak w ostatnich latach sytuacja ta ulega stopniowej zmianie. Temat kontaktów językowych pojawił się kilkakrotnie na marginesie badań nad szeroko rozumianym pograniczem kulturowym [Prokop-Janiec, 1992, 2008; 2013; 2014; Bułat, 2008], w tym literackim [m.in. Panas, 1996; Ruta, 2003; Datner, 2007; Żurek, 2008; 2014], a także nad zjawiskiem asymilacji polskich Żydów w drugiej połowie XIX i początku XX wieku [Landau-Czajka, 2006; Jagodzińska, 2008; Zieliński, 2010] oraz na marginesie rozważań nad zagadnieniami szczegółowymi, na przykład związkiem polskiego żydostwa z komunizmem [Nalewajko-Kulikow, 2009].

Z prac lingwistycznych – poza starszymi publikacjami Mosze Altbauera² i Jerzego Ohrensteina [1905] – wymienić należy monografię Marii Brzeziny [1986], poświęconą głównie kwestiom socjostylistycznym, ale w części omawiającą także przykłady autentycznej polszczyzny Żydów. Osobny wkład w badanie polsko-żydowskich relacji językowych wnoszą w ostatnich latach jidyszyści, zwłaszcza zwolennicy slawocentrycznej teorii pochodzenia jidysz i mieszanego charakteru tego języka³, a także socjolingwiści, rozpatrujący kontakty polsko-żydowskie w szerszym kontekście dwu- i wielojęzyczności [Grycan, 2013], relacji między językiem polskim jako urzędowym a językami mniejszościowymi [Woźniak, 2015], interferencji i zapożyczeń w świetle kontaktów językowo-kulturowych [Małocha-Krupa, 1994; Kondrat, 2008; Steckiewicz, 2014 i inni].

Celem niniejszego artykułu jest próba zreferowania dotychczasowych (rozproszonych) rodzimych badań nad polsko-żydowskim pograniczem językowym i wstępnego zarysowania możliwych kierunków dalszych analiz.

2. WIELOJĘZYCZNOŚĆ POLSKICH ŻYDÓW

Jak podkreślają znawcy przedmiotu, kluczem do zrozumienia historii i kultury europejskiej diaspory żydowskiej jest jej wielojęzyczność. Przez wieki stanowiła ona znak rozpoznawczy Żydów na tle stosunkowo jednolitej społeczności językowej krajów osiedlenia,

[...] towarzyszyła im przez długie lata ich historii. Stała się niezaprzeczalnym faktem, współtworzyła ich tożsamość. Historia żydowska była jednocześnie naznaczona przez migrację mniejszości żydowskich z jednego kraju i kultury do drugich oraz przez różnojęzyczne księgi, które im w tych wędrówkach towarzyszyły [Harshav, 2011, s. 7].

Początków żydowskiej dyglosji upatruje się w okresie niewoli babilońskiej (VI w. p.n.e.), kiedy to Żydzi przebywający na wygnaniu zaczęli stopniowo przejmować język aramejski jako *lingua franca* imperium perskiego, ograniczając jednocześnie zakres użycia hebrajszczyzny do sfery kontaktów wyznaniowych, kulturalnych i naukowych. Przez kolejne stulecia społeczność żydowska zachowywała hebrajską świadomość językową i tożsamość zbudowaną wokół Tory i innych tekstów religijnych, a pozostałe języki – choć niezwykle pożyteczne – pełniły funkcję „tymczasowego, przypadkowego, a nawet gorszego” [Grycan,

² Obszerny wybór tych prac przedstawia Maria Brzezina w publikacji *Wzajemne wpływy polsko-żydowskie w dziedzinie językowej* [Altbauer, 2002]. Szczegółowe omówienie dorobku Altbauera – zob. m.in. Brzezina, 2000.

³ Zob. np. liczne publikacje Ewy Geller na ten temat.

2013, s. 16] narzędzia komunikacji⁴. Żydzi bowiem nigdy „nie identyfikowali się całkowicie pod względem językowym z narodami, pośród których żyli. Zawsze i wszędzie mówili językami krajów zamieszkania, inaczej niż ludność autochtoniczna” [Mieses, cyt. za Geller, 1994, s. 14]. Wynikało to prawdopodobnie z faktu, że z jednej strony używali oni języków miejscowych głównie w mowie, opanowywali je funkcjonalnie, na poziomie komunikacyjnym, często bez dbałości o ich poprawność, z drugiej zaś świadomie zachowywali dystans wobec języka obcego otoczenia.

Ludność żydowska zamieszkująca od czasów średniowiecza ziemie polskie była do II wojny światowej na ogół trójjęzyczna. Poza hebrajskim i polszczyzną (w różnych jej odmianach) posługiwała się także (zróżnicowanym dialektalnie) językiem jidysz, który wykształcił się po wielkiej migracji Żydów aszkenazyjskich między XIII a XVI wiekiem na tereny środkowej i wschodniej Europy. Każdy z trzech wymienionych języków służył do porozumiewania się w innych sytuacjach komunikacyjnych i z innymi grupami społecznymi, a domeny ich użycia ulegały w ciągu wieków zmianom. Warto dodać, że na wschodnich kresach Rzeczypospolitej w kontaktach z nieżydowskim otoczeniem używano też języków ruskich – białoruskiego i ukraińskiego – były one jednak wykorzystywane głównie w relacjach z ludnością wiejską i – w przeciwieństwie do polszczyzny – nie miały „wyższego” kulturowego znaczenia [Shmeruk, 2011, s. 24]. W okresie zaborów Żydzi posługiwali się na większą skalę również językami niemieckim⁵ i rosyj-

⁴ Kontakty hebrajszczyzny z innymi językami zapoczątkowały również szereg zmian w rabinicznym hebrajskim, najpierw pod wpływem aramejskim, a następnie także greckim, łacińskim, perskim i arabskim (por. hebrajski misznaicki i hebrajski średniowieczny).

⁵ Język ten był już wcześniej znany Żydom w stopniu co najmniej komunikacyjnym, ponieważ używano go powszechnie w kontaktach handlowych. Jednak w okresie zaborów znajomość poprawnej niemiezczyzny zyskała na znaczeniu, zaczęto ją bowiem kojarzyć z nowoczesnością i postępem. Dla części asymilatorów język niemiecki stał się więc „symbolem modernizacji, trendów haskalowych i racjonalnego judaizmu” [Jagodzińska, 2008, s. 142; szerzej na temat stosunku zwolenników haskali do kwestii językowych zob. Wodziński, 2008, s. 243–262]. Do połowy XIX wieku był on używany w środowisku rodzimych maskili jako język dnia codziennego, życia gospodarczego i kulturalnego (czytano prasę i poezję wydawaną w Niemczech, niemiecki był również jednym z języków wykładowych w warszawskiej Szkole Rabinów i językiem kazań synagogałnych). W drugiej połowie XIX wieku, kiedy rodzimy nurt asymilatorski skłaniał się raczej ku integracji z kulturą polską, przywiązanie do niemiezczyzny zaczęło maleć, wysoki status tego języka utrzymywał się jeszcze przez jakiś czas na prowincji oraz w niektórych dużych miastach, takich jak Łódź czy Warszawa. Identyfikacja z Polakami sprzeciwiającymi się germanizacji, a także doniesienia o rosnącej w Niemczech fali antysemityzmu nasiliły zjawisko porzucania języka niemieckiego na rzecz polszczyzny. Po 1918 roku zachował on ograniczony status wśród Żydów galicyjskich (nawet po exodusie zgermanizowanego żydostwa z zachodnich regionów Polski do Niemiec). Na początku lat trzydziestych XX wieku niemiecki jako język ojczysty deklarowało

skim⁶, a wykształcona elita polskiego żydostwa używała języka francuskiego i angielskiego. Wszystkie one w mniejszym lub większym stopniu wpływały na siebie nawzajem, interferowały i współzawodniczyły ze sobą. Nakładało się na to wiele czynników wewnętrznych i zewnętrznych: psychologicznych, społecznych, ekonomicznych, politycznych, religijnych i kulturowych, wśród których największą wagę przypisać należy zapoczątkowanym w XVIII wieku procesom emancypacji i modernizacji życia żydowskiego oraz zainicjowanym przez haskałę zjawiskom integracji językowej i kulturowej. Znaczący wpływ na omawiane zmiany miało również powstanie ruchów polityczno-społecznych, które wiązały stosunek do poszczególnych języków z kwestią tożsamości narodowej. Nasilenie się tych czynników po odzyskaniu przez Polskę niepodległości oraz wzrost znaczenia polszczyzny ogólnej jako języka urzędowego II Rzeczypospolitej rozpoczęły proces powolnego zanikania wielojęzyczności wśród polskich Żydów w XX wieku [por. Nalewajko-Kulikow, 2011, s. 17] i przechodzenia do względnej monojęzyczności (na rzecz języka nieżydowskiego otoczenia, tj. polszczyzny ogólnej)⁷.

3. POGRANICZE POLSKO-HEBRAJSKIE

Żydzi mieszkający na ziemiach polskich w okresie diaspory, zakorzenieni w Torze i wielowiekowej tradycji, wyraźnie rozdzielali sfery sacrum i profanum. Pierwsza związana była przede wszystkim z liturgią, studiowaniem Pisma i Talmudu. Sferze tej od najdawniejszych czasów odpowiadał język hebrajski, zwany też świętym językiem przodków (hebr. *leszon ha-kodesz*⁸). Zgodnie z żydowską tradycją chłopiec uczył się hebrajskiego od swojego ojca (stąd nazwa *s'fat awot*),

zaledwie około 0,2% społeczności żydowskiej w Polsce (dane na podstawie spisu powszechnego z 1931 r.) [por. też Ogonowski, 2000].

⁶ Znajomość języka rosyjskiego była przydatna w handlu wschodnim, a po klęsce powstania styczniowego także w kontaktach z instytucjami i urzędami. Żydzi mieli do tego języka stosunek raczej neutralny, niechęć pojawiła się wraz z migracją tzw. litwaków z carskiej Rosji. Na Kresach Wschodnich język rosyjski służył często do porozumiewania się z nieżydowskim otoczeniem, był również językiem kultury (por. rosyjskojęzyczne teatry amatorskie, koła literackie w Wilnie, prasa, szkolnictwo; żydowska inteligencja z Kresów posyłała dzieci do rosyjskich gimnazjów). Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości znaczenie języka rosyjskiego zaczęło maleć – posługiwano się nim jeszcze w północno-wschodnich regionach Rzeczypospolitej [Shmeruk, 2011, s. 24].

⁷ Szerzej o zjawisku przełączania kodu i polonizacji jidysz w XX wieku zob. Geller, 2010, s. 95–108, por. także uwagi Mosze Altbauera [2002, s. 27, prwdr. 1935].

⁸ Nazwa ta odnosiła się w rzeczywistości do kilku różnych odmian hebrajszczyzny (m.in. biblijnej, misznaickiej) oraz do używanego w Talmudzie języka aramejskiego, które w okresie diaspory określano łącznie mianem świętego języka.

a alfabet tego języka był pierwszym (a często jedynym), z jakim stykał się on na wczesnym etapie edukacji⁹.

Jako *mater linguarum* hebrajski przez wieki pełnił funkcję podobną do średniowiecznej łaciny: był uniwersalnym językiem egzegezy biblijnej oraz komunikacji literackiej, naukowej i urzędowej Żydów [por. Schorr, 1915, s. 425–426], w pozostałych sferach życia społecznego posługiwali się oni jidysz lub językami nieżydowskiego otoczenia. Ograniczony zakres użycia hebrajszczyzny sprawiał, że w ciągu stuleci jej rola stopniowo malała. Poza okresem humanistycznego zainteresowania studiami nad językiem i piśmiennictwem hebrajskim w dobie renesansu, do końca XVIII wieku był to niemal wyłącznie język religii i dokumentów kahalnych. Jego ponowne odrodzenie się na ziemiach polskich nastąpiło w wiekach XIX i XX, głównie dzięki powstającej w tym czasie hebrajskiej literaturze świeckiej i czasopiśmiennictwu¹⁰.

Mimo znaczącej ewolucji, jaką przeszedł ten język od narzędzia komunikacji tradycyjnych uczonych przez język reformy teologicznej i (częściowo) społecznej aż po język propagowania wiedzy świeckiej oraz idei narodowych [zob. Datner, 2007, s. 224], do II wojny światowej nie zyskał on pozycji dominującej wśród polskich Żydów¹¹. Według spisu ludności z 9 grudnia 1931 roku za język ojczysty

⁹ Język hebrajski był w zasadzie niedostępny dla kobiet, które nie uczęszczały do tradycyjnych żydowskich chederów i jesziw. Sytuacja ta uległa zmianie dopiero po 1918 roku wraz z nastaniem religijnych szkół Bejs Jakob dla dziewcząt.

¹⁰ Podstawą odrodzonej hebrajszczyzny był język Tanachu (Biblii Hebrajskiej) i Talmudu, uzupełniony o szereg neologizmów (por. rolę Eliezera ben Yehudy) i zapożyczeń, głównie aramejskich oraz arabskich. Duży wpływ na odrodzenie się hebrajszczyzny miał również język jidysz [por. Migut, 2003, s. 76–77], choć należy zauważyć, że maskile opowiadający się za językiem hebrajskim dość niechętnie odnosili się do uzupełniania go o elementy jidysz, programowo wręcz odzegnując się od nich [Tomal, 2008, s. 50–51].

¹¹ Warto zauważyć, że sami Żydzi byli podzieleni w kwestii społecznej roli hebrajskiego. Syjoniści opowiadali się za przywróceniem go we wszystkich sferach życia, proklamowali jako język narodowy wszystkich Żydów i urzędowy przyszłego, odrodzonego państwa. Przeciwno takim poglądom występowała jednak pozostała część żydostwa. Ortodoksi sprzeciwiali się prowadzeniu świętego języka do sfery codziennych kontaktów, z kolei asymilatorzy krytykowali wyzyskanie go do celów narodowych. Największy sprzeciw poglądy syjonistów wzbudzały jednak u zwolenników jidysz, co w efekcie doprowadziło do wybuchu wojny językowej (1900–1940), w wyniku której „na długie lata z publicznej debaty wyeliminowane zostało zagadnienie wielojęzyczności kultury i literatury żydowskiej” [Prokop-Janiec, 2008, s. 111–112]. Równocześnie, niezależnie od deklarowanych poglądów, syjoniści proklamujący język hebrajski sami często w życiu codziennym posługiwali się jidysz lub polskim. Wielu uznanych pisarzy żydowskich na początku swojej kariery tworzyło w języku hebrajskim (rzadko polskim), by potem przejść na jidysz lub pisarstwo dwujęzyczne (np. Izaak Leib Perec, Nahum Sokołów, Hilary Gładsztern, Chaim Nachman Bialik, Mendele Mojcher Sforim). Interesujące jest również to, że wydawane w drugiej połowie XIX wieku

uznawało go zaledwie około 8% ludności żydowskiej, a i tak – jak wskazują badacze – były to dane zawyżone¹². W rzeczywistości bowiem w okresie międzywojennym tylko nieliczne rodziny posługiwały się językiem hebrajskim, większość żydowskich mężczyzn znała go biernie (zdarzały się również przypadki wtórnego analfabetyzmu), a kobietom był on na ogół nieznany lub znany w niewielkim zakresie podstawowych modlitw [por. Landau-Czajka, 2006, s. 208–209]¹³.

Ze względu na ograniczony – jak wspomniano – zakres użycia hebrajszczyzny wzajemne kontakty obu języków należy rozpatrywać raczej w perspektywie kulturowej niż geograficznej. W takim ujęciu pogranicze rysuje się jako sfera wzajemnego wpływu języka polskiego i hebrajskiego w ich odmianach pisanych¹⁴.

W dotychczasowej literaturze przedmiotu kwestii tej nie poświęcano zbyt wiele uwagi. Refleksje nad polsko-hebrajskimi kontaktami językowymi ujawniały się głównie w publikacjach o charakterze przyczynkarskim lub na marginesie innych rozważań (np. nad językiem tłumaczeń biblijnych i jego wpływem na polszczyznę ogólną, a także nad świadomością językową samych tłumaczy

podręczniki do nauki języka hebrajskiego dla Żydów były często pisane po polsku (por. np. Jakub Muszkat, *Początkowa nauka języka hebrajskiego łatwym sposobem wyłożona* – 1857; Aron Szwarcenberg, *Wykład korzystny języka hebrajskiego zawierający naukę czytania i tłumaczenia hebrajskiego na język ojczysty* – 1864; za: Datner, 2007, s. 224).

¹² W spisie tym nie pojawiło się pytanie o przynależność narodową, więc Żydzi uznawali deklarację językową za tożsamą z określeniem narodowości. Stąd – jak twierdzą badacze – zdecydowanie zawyżone wyniki dotyczące hebrajskiego i jidysz w porównaniu z polszczyzną. Nie bez znaczenia pozostaje fakt, że przed spisem powszechnym różne środowiska (zwłaszcza z żydowskiego obozu narodowego) próbowały wpływać na swoich rodaków za pomocą kampanii propagandowej (w postaci ulotek), aby deklarowali jeden z języków żydowskich jako ojczysty. Środowiska te równocześnie występowały przeciwko Żydom opowiadającym się za polszczyzną jako językiem narodowym [por. Ogonowski, 2000, s. 32; Landau-Czajka, 2006, s. 208; Shmeruk, 2011, s. 23]. Rzeczywiste określenie liczby użytkowników poszczególnych języków utrudnia również sama konstrukcja ankiety, w której można było zadeklarować tylko jeden język, a znaczna część Żydów w międzywojennej Polsce była co najmniej bilingwalna. Na marginesie warto odnotować, że w spisie ludności z 1931 roku nie uwzględniono języka Karaimów – historycznej, wyznaniowo-językowej społeczności mniejszościowej Rzeczypospolitej. „Karaimi polscy nie zatracili swego języka i posługiwali się nim zarówno w liturgii, jak i w życiu codziennym. Dwa skupiska Karaimów w Polsce międzywojennej, a mianowicie na Wołyniu i na Wileńszczyźnie, choć pod względem liczebnym niewielkie, były ważnymi ośrodkami życia duchowego tego narodu” [Ogonowski, 2000, s. 37].

¹³ Mimo tych uwag podkreślić należy fakt, że hebrajski zachował swój wysoki status wśród Żydów, o czym może świadczyć uznawanie go do dziś przez członków diaspory za język identyfikacji narodowej. Alfabet hebrajski służył też przez wieki do zapisu innych języków żydowskich, takich jak jidysz czy ladino.

¹⁴ O pograniczu języków jako zjawisku kulturowym, a nie terytorialnym pisała m.in. Irena Dulewiczowa [1992, s. 37–43].

Biblii). Niektóre z nich wymagają dziś weryfikacji w świetle nowszych ustaleń historycznojęzykowych (zwłaszcza leksykograficznych i stylistycznych).

Najstarszym znanym świadectwem przełamania granic niespokrewnionych ze sobą systemów polszczyzny i hebrajskiego są średniowieczne napisy na brakteatach. Monety te, wybijane w polskich mennicach w XII i XIII wieku, zawierają hebrajskie inskrypcje, w których powtarza się imię polskiego księcia (Mieszka III) lub inne onimy. Notację hebrajską wykorzystano w nich także do oddania napisu w języku polskim (*Mieszko król polski*)¹⁵. Innym dowodem kontaktów językowych z tego okresu są glosy i wyrazy słowiańskie (w tym polskie) w średniowiecznych zabytkach hebrajskich. Do tej pory nieco więcej uwagi poświęcili im orientaliści Franciszek Kupfer i Tadeusz Lewicki [1956] oraz germanistka Ewa Geller [2013, s. 108–128]¹⁶.

Kontakty polsko-hebrajskie uległy nasileniu w okresie renesansu, co było bezpośrednio związane z hasłem powrotu do źródeł (*ad fontes*) i wzorcem *homo trilinguis*, znajdującego – obok greki i łaciny – także język hebrajski. W rodzimych badaniach nad szesnastowiecznymi i późniejszymi polsko-hebrajskimi relacjami językowymi rysuje się kilka rozpoznawalnych, choć (z perspektywy lingwistycznej) niedostatecznie opisanych obszarów:

1. W zakresie wpływów języka hebrajskiego na polszczyznę¹⁷:

A. Do końca XV wieku w obrębie stylu biblijnego pojawiają się sporadycznie hebrajskie kalki leksykalne i składniowe, przejęte za pośrednictwem przekładów greckich, łacińskich, a częściowo także czeskich (np. w *Biblii królowej Zofii*). Od wieku XVI tłumacze biblijni sięgają także do tekstów oryginalnych, czego przykładem są wydania innowiercze, między innymi *Biblia nieświeska* w tłumaczeniu Szymona Budnego (1572), *Biblia brzeska* (1559–1563), *Biblia gdańska* (1632)

¹⁵ Szerzej na ten temat w ujęciu historycznym zob. Gorlińska, 2015.

¹⁶ Nową perspektywę dla badań lingwistycznych otwiera kwerenda średniowiecznych zabytków hebrajskojęzycznych na terenie Polski (Krakowa) prowadzona pod kierunkiem Judith Olszowy-Schlanger [2014, s. 149–161].

¹⁷ Na marginesie warto zaznaczyć, że Polacy mieli do hebrajszczyzny stosunek na ogół ambiwalentny. Z jednej strony widziano w niej element obcy, tajemniczy, co rodziło niekiedy obawy i niechęć wobec samych Żydów. Bariere stanowiły tu zarówno alfabet, jak i treść formułowanych za jego pomocą przekazów (m.in. ze względu na rabiniczny zakaz uczenia gojów świętego języka). Doprowadziło to w konsekwencji do zrodzenia się mitu hebrajszczyzny jako pilnie strzeżonego języka magii [Jagodzińska, 2008, s. 162]. Nie bez znaczenia pozostawał również fakt, że ludność polska w większości nie odczuwała potrzeby poznania tego języka, wychodząc z założenia o wyższości rodzimej mowy nad obcym żywiołem językowym (Janusz Tazbir pisze w tym kontekście o swoistej lingwistycznej ksenofobii [Tazbir, 1991, s. 69]). Z drugiej jednak strony Polacy uznawali hebrajski jako język świętych ksiąg judaizmu i chrześcijaństwa (szerzej o tzw. chrześcijańskim hebraizmie w XVI–XVIII wieku na przykładzie krajów niemieckojęzycznych zob. Elyada, 2012).

oraz późniejsze przekłady katolickie. Dzięki nim styl biblijny wzbogaca się o wzorowane na języku hebrajskim konstrukcje syntaktyczne, zapożyczenia leksykalne i semantyczne [zob. m.in. Długosz-Kurczabowa, 1994, s. 27–48; Moszyński, 1994; Altbauer, 2002, s. 55–85; Ożóg, 2010, s. 3–11], a animom zostaje przywrócona ich pierwotna hebrajska forma (liczne publikacje poświęcone nazwom własnym w przekładach biblijnych zob. *Bibliografia onomastyki*). Interesujący przedmiot badań stanowią również komentarze szesnastowiecznych tłumaczy (np. Szymona Budnego, Jakuba Wujka) ujawniające ich zmaganie się z oddaniem hebrajskiego oryginału [zob. np. Bieńkowska, 1990, s. 21–29; Sobczykowa, 2001]. Ukształtowany pod wpływem tych przekładów styl biblijny oddziałuje na język pisarzy i poetów, czego dowodem może być wykorzystanie przez Juliana Tuwima narzędnika tautologicznego w funkcji intensyfikującej [por. Sinielnikoff, 1960, s. 193–207].

B. W historii polskich tłumaczeń biblijnych pojawiają się także przekłady dokonywane przez rodzimych Żydów, między innymi Izaaka Cylkowa (1883–1914), Józefa Miesesa (1931), Salomona Spitzera (1937), które mogły oddziaływać na język polskich tłumaczy i twórców, choć skala tych wpływów nie została dokładnie zbadana (na przekładzie Cylkowa opierał się m.in. Czesław Miłosz w tłumaczeniu psalmów).

C. Osobny przedmiot badań stanowią zapożyczenia leksykalne (często o bliżej nieustalonej chronologii), których najstarsza warstwa przeszła do polszczyzny za pośrednictwem języków trzecich: greki, łaciny, niemieckiego, nowsza zaś głównie drogą kontaktów z językiem jidysz¹⁸. W ten sposób język polski (w różnych jego odmianach) wzbogacił się o szereg form (często zniekształconych w procesie adaptacji już na etapie języków pośrednich) oraz dubletów leksykalnych, takich jak: *sabat* (< grec.-łac.) i *szabas* (< jid.), *Samuel* i *Szmul* (por. *Szmulowizna*), *Izrael* i *Srul* [szerzej na ten temat zob. np. Altbauer, 2002, s. 77–82]. Adaptacja hebraizmów na gruncie polskim ujawniała się między innymi w depluralizacji hebrajskich rzeczowników typu *cherubim*, *serafim* (por. dla przykładu w Sstp.: *cherubyn i serafin* <w>*gløduyø se* <w> *ten blask wekuge swatlos* <ci> [Pocz 232]¹⁹, ale już w SPXVI depluralizacja: *Cherubin ieden będzie ná iednym boku* [Leop Ex 25/19]²⁰, i nowa forma pl.: *Dwa też Cherubiny*

¹⁸ W przypadku języków niespokrewnionych i niesąsiadujących ze sobą kontakt językowy odbywał się często na płaszczyźnie kulturowo-cywilizacyjnej, bez kontaktu komunikatywnego. Nie wymagał on dwujęzyczności, był jednostronny i na ogół obejmował tylko leksykę [por. Labocha, 1997, s. 28].

¹⁹ Skrół źródła za: Sstp.

²⁰ Skrół źródła za: SPXVI.

ze złotą kowánego vczyñiż [Tamże]). Wykorzystanie hebraizmów w literaturze otwiera także perspektywę szczegółowych badań socjostylistycznych (również nad kompetencją językową wprowadzających je pisarzy).

2. W zakresie wpływów polszczyzny na język hebrajski:

W literaturze naukowej wzmiankuje się jedynie o obecności polskich nazw geograficznych w średniowiecznych źródłach hebrajskich, o zapożyczeniach (głównie leksykalnych, związanych z funkcjonowaniem samorządu) w tłumaczeniach polskich dokumentów w XV–XVIII wieku, a także o wpływie polszczyzny literackiej na twórczość pisarzy hebrajskojęzycznych i język migrantów żydowskich w Izraelu (jako wynik ich bilingwizmu)²¹. Wpływom polszczyzny na język hebrajski nie poświęcono dotąd osobnego opracowania.

4. POGRANICZE POLSKO-JIDYSZ

Historia wzajemnych wpływów polsko-jidysz była do tej pory badana w trzech obszarach: genezy języka jidysz, oddziaływania polszczyzny na język żydowski oraz obecności jidyszyzmów w języku polskim.

Obszerną bibliografię rodzimych i zagranicznych prac na temat pochodzenia i ewolucji języka jidysz na ziemiach polskich zawiera tom *Jidyszland – polskie przestrzenie* [Geller, Polit, 2008]²². Jidysz (niem. *jüdisch* ‘żydowski’) uznaje się w nich za język wernakularny tej społeczności Aszkenazyjczyków, która do II wojny światowej zamieszkiwała tereny Europy środkowo-wschodniej²³. Na ziemiach polskich język jidysz funkcjonował w trzech zasadniczych odmianach: północno-wschodniej, centralnej i południowo-wschodniej. Wszystkie one interferowały ze sobą na pograniczach. W obrębie poszczególnych dialektów jidysz występowały także gwary lokalne oraz liczne subdialekty charakterystyczne dla poszczególnych miast i miasteczek²⁴. Różniły się one głównie warstwą

²¹ Badanie wpływów języków słowiańskich (w tym polskiego) na współczesną hebrajszczyznę skłoniło izraelskiego językoznawcę, Paula Wexlera, do wysunięcia hipotezy o jej „ukrytym standardzie słowiańskim”. Spotkała się ona jednak z falą krytyki [por. Tomal, 2008, s. 53–54].

²² Zob. też *Handbook of Jewish Languages* [Kahn, Rubin, 2017].

²³ Język ten określano początkowo mianem żargonu (w znaczeniu neutralnym) lub języka żydowskiego. Nazwa *jidysz* pojawiła się dopiero w latach osiemdziesiątych XX wieku, po otrzymaniu przez Bashevisa Singera literackiej Nagrody Nobla „w dziedzinie literatury jidysz”. Zdaniem Ewy Geller leksem ten w polszczyźnie należy traktować raczej jako zapożyczenie z języka angielskiego niż bezpośrednie przejęcie z jidysz [Geller, 2008, s. 28].

²⁴ Por. np. pracę Ewy Geller [2001] poświęconą warszawskiej odmianie jidysz czy opracowanie Morgensa Dyhra i Ingeborg Zint [1988] dotyczące subdialektu lubelskiego. Wiele informacji na temat poszczególnych subdialektów zawierają również starsze publikacje, na przykład Nojecha Pryłuckiego [1917].

leksykalną i fonetyczną, co było wynikiem oddziaływania języków używanych przez społeczność nieżydowską. Jidysz centralny pozostawał pod silnym wpływem polszczyzny (w różnych jej odmianach), natomiast na dialekt północny i południowy oddziaływały także odpowiednio język litewski i białoruski oraz ukraiński. W niektórych pracach wspomina się także o wpływach łużyckich, czeskich i rosyjskich.

Ze względu na mieszany i (w początkowej fazie) głównie oralny charakter języka jidysz ustalenie jego genezy wciąż nastęrcza badaczom trudności. Zgodnie z teorią germanocentryczną początków tego języka upatruje się w fuzji dialektów średnio-wysoko-niemieckich z elementami hebrajsko-aramejskimi i judeo-romańskimi na obszarze Nadrenii, a następnie w uzupełnieniu ich o komponent słowiański (w tym polski) po wielkiej migracji Żydów aszkenazyjskich w XIII–XVI wieku na tereny środkowej i wschodniej Europy. W tym ujęciu jidysz jest przedstawiany jako jeden z języków germańskich, zarówno pod względem genetycznym, jak i strukturalnym. Zakłada się także ciągłość rozwojową między jego wariantem zachodnim (niem. *Westjiddisch*, *jidiš-tajč*) i wschodnim (niem. *Ostjiddisch*) [Geller, 2008, s. 19]. Zgodnie z teorią sławocentryczną (reprezentowaną m.in. przez polskich jidyszystów) jest to język mieszany, „powstały na podłożu (substracie) słowiańskim w wyniku zamiany (ang. *language shift*) wcześniejszego żydowskiego wariantu języka słowiańskiego na jego odpowiednik germański” [Geller, 2008, s. 19]. Za twórcę tej koncepcji (a zarazem „inicjatora” podziału na teorię germano- i sławocentryczną) uznaje się izraelskiego językoznawcę, Paula Wexlera, który w artykule *Yiddish – the fifteenth Slavic language* [1991] wskazywał na możliwe judeo-łużyckie podłoże jidysz. Zgodnie z tą teorią wariant zachodni i wschodni „są dwoma genetycznie i strukturalnie odmiennymi językami Żydów aszkenazyjskich” [Geller, 2008, s. 19], a współczesny jidysz uznaje się za bezpośrednią kontynuację wariantu wschodniego²⁵. Teoria sławocentryczna opiera się na założeniu, że Żydzi preaszkenazyjscy posługiwali się wspólnym językiem judeo-słowiańskim (kananejskim/kanaanickim). Przesłanki, które przemawiają za takim stwierdzeniem, są następujące:

1) na podstawie relacji zachowanych w hebrajskiej i arabskiej literaturze rabinicznej z X–XIII wieku²⁶ o krainie Kanaan jako obszarze, z którego pochodzili

²⁵ Nowsze ustalenia potwierdzające tę teorię zawiera praca Alexandra Beidera [2015].

²⁶ Por. księga historyczna *Jossipon* włoskiego autora z X wieku, opis podróżnika Benjamina ben Jonasza z Tudeli (XII w.), komentarz Rasziego, komentarz Abrahama ben Azriela *Arugat ha-Bosem* (*Łoże przypraw*, 1230 r.), kompendium prawa żydowskiego *Or Zarua* Mojżesza z Wiednia (XIII w.).

niewolnicy, utożsamia się jej mieszkańców ze Słowianami, a wzmiankowany w zabytkach język kananejski z judeo-słowiańskim;

2) zakłada się tym samym istnienie w X–XIII wieku na obszarze Europy środkowo-wschodniej wspólnego języka judeo-słowiańskiego, który rozwijał się w dwóch ośrodkach – zachodnim (dorzecze Łaby – dzisiejsze wschodnie Niemcy i Czechy z centrami w Magdeburgu, Merzeburgu, Halle i Pradze) i wschodnim (terytorium litewsko-białoruskie i ukraińskie) [por. Weinreich, 1956];

3) za słowiański substrat języka kananejskiego uznaje się staroczeski, łużycki lub szerzej – zróżnicowany dialektalnie język słowiański²⁷, a nawet słowiański dialekt okolic Sołunia, którego mogli nauczyć się żydowscy kupcy, zanim prześladowania wyprowadziły ich z Bizancjum na północ;

4) o istnieniu języka judeo-słowiańskiego wnioskuje się na podstawie zapisanych alfabetem hebrajskim słowiańskich glos (o nieustalonej bliżej chronologii) zawartych w średniowiecznych dokumentach hebrajskojęzycznych (rabinicznych responsach i komentarzach liturgicznych, biblijnych oraz talmudycznych, powstałych na obszarze wyznaczonym dla języka zachodnio-kananejskiego lub do niego przypisanych), słowiańskich (polskich) napisów na brakteatach oraz na podstawie materiału onomastycznego, na przykład słowiańskich imion Żydówek na listach męczenników – ofiar wypraw krzyżowych;

5) brak całościowych dokumentów pisanych w języku kananejskim tłumaczy się jego oralnym charakterem²⁸.

Interesujące w tym kontekście byłoby uwzględnienie w opisie genezy i rozwoju jidysz nowszych badań historycznojęzycznych (porównawczych i filologicznych) dotyczących chronologii i dynamiki rozwoju językowego Słowiańszczyzny oraz kształtowania się poszczególnych języków narodowych (w tym języka polskiego) pod wpływem różnych czynników wewnątrz- i zewnątrzjęzycznych, a także odwołanie się do ustaleń dialektologii historycznej.

Przez siedemset lat obecności Żydów na ziemiach Rzeczypospolitej jidysz, jako język mniejszościowy i w pewnym okresie także ludowy, pozostawał pod

²⁷ Bierze się tu pod uwagę dialekty języków zachodnio- i wschodniosłowiańskich.

²⁸ Warto przy tym zwrócić uwagę na fakt, że zabytki języka jidysz z terenu Polski, która zdaniem Ewy Geller [2008: 19] była „ojczyzną nowożytnego języka jidysz”, są stosunkowo późne. Najstarszy znany dokument, tj. statut gminy w Krakowie z 1595 roku reprezentuje tzw. jidiš-tajč, dominujący wśród Żydów aszkenazyjskich do XVII wieku, a większość znanych tekstów w jidysz wschodnim pochodzi dopiero z wieku XVIII [Jakimiszyn, 2005]. Wyjątkiem jest tu anonimowy poradnik *Sefer derech ec hachajim* (1613) zawierający polonizmy, jednak podnoszony przez rodzimych jidyszystów argument leksykalny (bez przeprowadzenia badań porównawczych z systemem gramatycznym polszczyzny i zachodniego jidysz) nie przesądza, moim zdaniem, o stosunkowo wczesnym ukształtowaniu się jidysz wschodniego.

silnym wpływem polszczyzny, zarazem nań oddziałując. Kontakty polsko-jidysz są obecnie przedmiotem badań zarówno w aspekcie genetycznego substratu językowego, jak i późniejszych adstratowych wpływów leksykalno-gramatycznych²⁹. Na gruncie polskim kierunek ten reprezentują liczne prace Ewy Geller poświęcone zagadnieniom szczegółowym, związanym ze słowiańskim podłożem jidysz [zob. Geller, 1993, s. 167–179; 1994; 1999, s. 65–90; 2001; 2003, s. 419–436; 2008; 2012, s. 397–420]. Stan badań nad polskim komponentem w języku żydowskim oraz katalog zapożyczeń fonologicznych, morfologicznych, składniowych i leksykalno-semantycznych prezentują opracowania Agaty Kondrat [b.r.] i Michała Gajka [2016, s. 90–116]. Na ich podstawie można powiedzieć, że do jidysz przenoszono zwykle rzeczowniki, czasowniki, przysłówki i przymiotniki (w formie zapożyczeń właściwych, np. *lonke* ‘łaka’, *bočan*, *nudne* ‘nudny’; kalk językowych, np. *iber + betn* ‘przeprosić’, *unter + hern* ‘podszluchać’; i form hybrydalnych, np. *unter + košulke* ‘podkoszulka’). Było to słownictwo związane głównie z gospodarstwem domowym i jego otoczeniem oraz życiem rodzinnym i zawodowym. Przejmowanie partykuł, spójników czy wykrzykników następowało rzadko. Na płaszczyźnie morfologicznej język jidysz zapożyczył produktywne sufiksy neutralne (np. *-nik*) oraz niektóre przyrostki tworzące formy augmentatywne, hipokorystyczne i deminutywne (np. *-ka* > jid. *-ke*, *-ura* > jid. *-ure*), na poziomie fonetycznym wzbogacił się o fonemy [č], [ž] i [ẓ̌]. Pod wpływem słowiańskim doszło również do wytworzenia się opozycji fonologicznej między miękkim i twardym [l] oraz do delabializacji zaokrąglonych samogłosek przednich [y], [ø], [œ]. W zakresie polonizmów składniowych wymienić należy między innymi wykorzystanie konstrukcji imiesłowowych (np. *Jaknev hot geredt niszt gloybendik di ejgene Werter* ‘Jakub mówił, nie wierząc własnym słowom’), utrwalenie modelu wielokrotnej negacji (np. *kejn mol hobn zej ništ kejn šum gelt* ‘nigdy nie mają żadnych pieniędzy’) i słowiańskiego szyku wyrazów w zdaniu podrzędnym (np. *er hot ništ gevust, az er vet zix nox muzn plogn mit ot dem vajb a sax jor* ‘nie wiedział, że będzie się jeszcze musiał męczyć z tą oto kobietą wiele lat’). Najlepiej jak dotąd przebadanym rodzajem wpływów polskich w jidysz są zapożyczenia, opracowywane w ostatnich latach kompleksowo na potrzeby *The Online Dictionary of Polish Borrowings in Yiddish* [<http://polonjid-dictionary.clarin-pl.eu>], opartego na strukturze słowosieci³⁰.

²⁹ Zagadnieniu sławizmów w jidysz poświęcono dotąd sporo uwagi, niestety, wpływy poszczególnych języków słowiańskich były omawiane w tych pracach na ogół łącznie, bez prób dokładniejszej ich identyfikacji, co tłumaczono pokrewieństwem językowym i częściowo wspólnym zasobem leksykalnym.

³⁰ Zob. też inne źródła internetowe poświęcone leksyce języka jidysz: *Language and Culture Atlas of Ashkenasic Jewry* (EYDES), <http://eydes.de/UsrE2B95A82JS/> (dostęp: 30.10.2019)

Słabo natomiast rozpoznane okazują się związki dialektalnych odmian jidysz i polszczyzny oraz chronologia ich wzajemnych wpływów. Pewne światło na te zagadnienia rzucają wprawdzie starsze opracowania, między innymi Samuela Adalberga [1890], Mosze Altbauera [2002], Jerzego Ohrensteina [1905], a po części także Marii Brzeziny [1986], wskazujące na obecność polonizmów w żydowskiej twórczości ludowej i w samym systemie dialektalnie zróżnicowanego języka jidysz, jednak wymagają one weryfikacji w świetle współczesnej wiedzy dialektologicznej.

Jak wskazują wstępne badania, oddziaływanie języka jidysz na polszczyznę było znacznie mniejsze. Najstarsza warstwa zapożyczeń związana jest z siedemnastowieczną twórczością sowizdrzańską, nowsza (XIX w.) ze stosunkami handlowymi i społecznymi. Dotąd bliższemu oglądowi poddawano przede wszystkim udział leksykalny jidysz w powstawaniu profesjolektu krawieckiego [Kondrat, 2013] i socjolektu środowisk przestępczych [Estreicher, 1903; Ułaszyn, 1951; Małocha-Krupa, 1994, s. 135–170]³¹ i oraz przenikanie związanego z nim słownictwa (w tym jidyszyzmów) do polszczyzny ogólnej [Milewski, 1971]. W literaturze przedmiotu wskazywano również (choć dość pobieżnie) na rolę jidysz jako języka pośredniczącego w przejmowaniu przez polszczyznę niektórych germanizmów [por. np. Grudzińska, 2003, s. 73] i hebraizmów [np. Altbauer, 2002, s. 27–28].

Osobny kierunek badań leksykalnych prezentują artykuły publikowane przez Mosze Altbauera w „Języku Polskim”, dotyczące etymologii poszczególnych wyrazów, takich jak: *kapcan*, *mamzer*, *balagula*, *belfer*, *cymes*, *łapserdak*, *sitwa*, *dybuk*, oraz wyrażen, np. *robić machlojki*. Sporo uwagi poświęcono dotąd także leksemowi *bachor* i jego pochodzeniu [Altbauer, 2002; Malec, 2009; Rosół, 2009; Fałowski, 2010; Stachowski, 2010]. Jidyszyzmy obecne w różnych odmianach języka polskiego nie doczekały się dotąd osobnego opracowania.

i *Corpus of Modern Yiddish*, <http://web-corpora.net/YNC/search/> (dostęp: 30.10.2019). Ogólna charakterystyka jidysz jako języka mniejszości narodowej znajduje się na stronach Dziedzictwa językowego Rzeczypospolitej, <http://www.inne-jezyki.amu.edu.pl/Frontend/Language/Details/2/CulturalIdentities> (dostęp: 30.10.2019).

³¹ O stylizacji na socjolekt przestępczy w polskich kryminałach (XIX w. – 1939 r.) z uwzględnieniem słownictwa pochodzenia hebrajskiego – zob. Adamczyk, 2018. Autorka wskazuje również na pewne zapożyczenia hebrajskie, które nie były związane z tym socjolektem, ale weszły na stałe do zasobu leksykalnego polszczyzny.

5. POLSZCZYNA ŻYDÓW

Mimo licznych prac podejmujących temat stylizacji na żydowską polszczyznę w tekstach mówionych oraz w utworach literackich i ludowych [por. np. Brzezina, 1986; Kamińska, 1991; Siuciak, 1994; Brzezina-Strycharska, 2009; Kasperek, 2012; Ciesłowska, 2017; Krasowska, 2019] badanie tej odmiany języka nie jest współcześnie podejmowane, co wydaje się wręcz symptomatyczne dla sposobu traktowania omawianego socjolektu w literaturze naukowej i jest tym bardziej zaskakujące, że stanowił on istotny składnik polsko-żydowskich kontaktów językowych. W najstarszych opracowaniach poświęconych polszczyźnie Żydów [por. Altbauer, 1929, 1932] dominuje ujęcie normatywne – obserwowany w niej transfer językowy opisywano w aspekcie negatywnym – jako zestaw błędów dających się wyekscerpować z wypowiedzi żydowskiej inteligencji czy prac pisemnych uczniów lub jako „pstrokaciznę dwujęzyczną” niższych warstw społecznych przedwojennego polskiego żydostwa. W latach osiemdziesiątych XX wieku temat polszczyzny Żydów podjęła na nowo Maria Brzezina, uwzględniając ujęcie socjolingwistyczne. Korpus przywoływanych przez nią autentycznych materiałów ilustrujących tę odmianę języka był jednak bardzo ubogi i wskazywał (ze względu na topografię tekstów) na silne wpływy polszczyzny kresowej. Badaczka skupiła się w monografii na opisie wykładników stylizacji, rozpatrując często łącznie cechy autentycznej żydowskiej polszczyzny i elementy odautorskich modyfikacji literackich. Ustalenie pełnego wzorca stylizacyjnego, jakim była żydowska polszczyzna dla wielu tekstów powstałych między XVII i XX wiekiem, dotyczących żydowskiego środowiska, wciąż pozostaje kwestią przyszłości. Interesującym aspektem tych badań może być bliższy ogląd zjawiska zamiany polszczyzny żydowskiej na ogólną w wyniku zachodzących procesów integracji językowej w XIX i XX wieku. Temat ten częściowo podjęła już Ewa Geller w artykule *The Polonization of Yiddish: A Path towards Language-shift?* [Geller, 2010].

6. UWAGI KOŃCOWE

Specyfika polsko-żydowskiego pogranicza językowego sprawia, że jest ono interesującym polem badawczym w obszarze socjolingwistyki, psycholingwistyki, dialektologii historycznej i porównawczej, a także szerzej – językoznawstwa kontrastywnego i lingwistyki kontaktów językowych. W badaniach tych istotna wydaje się nie tylko perspektywa korpusowa, ale również antropologiczna, uwzględniająca znajomość i zakres użycia omówionych powyżej języków przez poszczególne jednostki, a także dokonywane przez nie wybory językowe w perspektywie funkcjonowania w wielojęzycznej społeczności polskich Żydów.

Ramy czasowe warunkujące badanie pogranicza polsko-żydowskiego skłaniają do przyjęcia metodologii filologicznej i historyczno-porównawczej, uzupełnionej funkcjonalnie o nowsze metody socjolingwistyczne i statystyczne, a także o narzędzia, jakie daje badaczom humanistyka cyfrowa. Kompleksowe badanie i opis polsko-żydowskiego pogranicza językowego mogłyby nie tylko dostarczyć dodatkowych istotnych argumentów w sporze o genezę języka jidysz, lecz także znacząco wzbogacić dotychczasową wiedzę na temat rozwoju polszczyzny ogólnej oraz różnych jej odmian stylistycznych, terytorialnych i sojolektalnych³².

ROZWIĄZANIE SKRÓTÓW

Skróty konwencjonalne

- ang. – angielski
- dosł. – dosłownie
- grec. – grecki
- jid. – jidysz
- łac. – łaciński
- niem. – niemiecki
- prwdr. – pierwodruk

Źródła

- SPXVI – BAK Stanisław i in., 1968, *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 3., Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław, <http://spxvi.edu.pl/> (dostęp: 30.10.2019).
- Sstp. – DEPTUCHOWA Ewa, red., 2014, *Słownik staropolski. Suplement, cz. 1 (verba absentia)*, Wydawnictwo Lexis, Kraków.

BIBLIOGRAFIA

- ADALBERG Samuel, 1890, *Przysłowia żydowskie*, „Wisła”, nr 4, s. 166–187.
- ADAMCZYK Angelika, 2018, *Hebrew and Polish: Mutual Influences and Their Contribution in Creating Polish Criminal’s Jargon*, „Polish Political Science Yearbook”, vol. 47, s. 424–435.

³² W tym miejscu składam serdeczne podziękowania Recenzentom, których cenne uwagi merytoryczne i bibliograficzne przyczyniły się w znaczący sposób do wzbogacenia treści powyższego tekstu.

- ALTBAUER Mosze, 1929, *O błędach ortograficznych i gramatycznych w zadaniach polskich Żydów przemyskich*, „Język Polski”, R. IV, s. 105–110; R. V, s. 139–146.
- ALTBAUER Mosze, 1932, *O słownictwie polskiem Żydów*, „Miesięcznik Żydowski”, t. 2, s. 184–187.
- ALTBAUER Mosze, 2002, *Wzajemne wpływy polsko-żydowskie w dziedzinie językowej*, wyb. i oprac. M. Brzezina, Polska Akademia Umiejętności, Kraków.
- BEIDER Alexander, 2015, *Origins of Yiddish Dialects*, Oxford University Press, Oxford.
- BERKELHAMMER Wilhelm, 1924, *Problem asymilacji*, „Nowe Życie”, t. 2, z. 4–6, s. 284–289.
- BIEŃKOWSKA Danuta, 1990, *Rola glos marginalnych w przekładzie Biblii J.J. Wujka*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Linguistica”, t. 23, s. 21–29.
- BRZEZINA Maria, 1986, *Polszczyzna Żydów*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- BRZEZINA Maria, 2000, *Profesor Mosze Altbauer. 12 X 1904 – 15 X 1998. Sylwetka uczonego*, „Studia Judaica”, R. 3, nr 1(5), s. 21–41.
- BRZEZINA-STRYCHARSKA Maria, 2009, *Socjostylistyka a dzieje literatury polskiej. Studia nad stylizacją językową w utworach literackich*, Collegium Colombinum, Kraków.
- BULAT Mirosława, 2008, „Cwiszn cwej teaters” – na pograniczu dwóch teatrów. *Źródła jidysz w badaniach nad kontaktami międzykulturowymi w polskim teatrze – kilka przypomnień, szereg uzupełnień*, w: E. Geller, M. Polit, red., *Jidyszland – polskie przestrzenie*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, s. 121–141.
- CIESŁOWSKA Klaudia, 2017, *Realizacja stylizacji na polszczyznę Żydów w angielskich przekładach „Meira Ezołowicza” Elizy Orzeszkowej*, „Language and Literary Studies of Warsaw”, no. 7, s. 72–86, https://www.researchgate.net/publication/327034368_Language_and_Literary_Studies_of_Warsaw_vol_7_2017 (dostęp: 4.03.2019).
- CZYŻEWSKI Feliks, red., 2001, *Język i kultura na pograniczu polsko-ukraińsko-białoruskim*, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin.
- CZYŻEWSKI Feliks, OLEJNIK Marek, PIHAN-KIJASOWA Alicja, red., 2015, *Pogranicza słowiańskie w opisach językoznawczych: w 110 rocznicę urodzin Profesora Władysława Kuraszkiewicza*, Wydawnictwo Muzyczne Polihymnia, Lublin.
- DATNER Helena, 2007, *Ta i tamta strona. Żydowska inteligencja Warszawy drugiej połowy XIX wieku*, Żydowski Instytut Historyczny, Warszawa.

- DŁUGOSZ-KURCZABOWA Krystyna, 1994, *Biblizmy w języku staropolskim*, „Napis”, seria I, s. 27–48.
- DUBISZ Stanisław, NAGÓRKO Alicja, red., 1994, *Granice i pogranicza – język i historia. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej*, Elipsa Dom Wydawniczy, Warszawa.
- DULEWICZOWA Irena, 1992, *Problem wewnętrznej granicy języka na tle słowiańskich badań porównawczych*, w: K. Handke, red., *Słowiańskie pogranicza językowe*, Polska Akademia Nauk, Warszawa, s. 37–43.
- DYHR Morgens, ZINT Ingeborg, 1988, *Lubliner Jiddisch: ein Beitrag zur Sprache und Kultur des Ostjiddischen im 20. Jahrhundert anhand eines Idiolektivs*, Niemeyer Verlag, Tübingen.
- ELYADA Aya, 2012, *A Goy who Speaks Yiddish. Christians and the Jewish Language in Early Modern Germany*, Stanford University Press, Stanford.
- ESTREICHER Karol, 1903, *Szwargot więzienny*, Księgarnia D.E. Friedleina, Kraków.
- FALOWSKI Adam, 2010, *Czy bachur/bachor przybył do Polski ze Wschodu?*, „LingVaria”, t. 2(10), s. 193–197.
- GAJEK Michał, 2016, *Wpływy polskie w jidysz według „History of the Yiddish Language” Maxa Weinreicha – przegląd i próby weryfikacji*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, t. 51, s. 88–118.
- GELLER Ewa, 1993, *Jidysz – język „mieszany”?*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, t. 30, s. 167–179.
- GELLER Ewa, 1994, *Jidysz – język Żydów polskich*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- GELLER Ewa, 1999, *Hidden Slavic Structure in Modern Yiddish*, w: W. Röhl, red., *Jiddische Philologie. Festschrift für Erika Timm*, Niemeyer Verlag, Tübingen, s. 65–90.
- GELLER Ewa, 2001, *Warschauer Jiddisch*, Niemeyer Verlag, Tübingen.
- GELLER Ewa, 2003, *Rola badań slawocentrycznych w postrzeganiu języka jidysz*, w: K. Pilarczyk, red., *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków, s. 419–436.
- GELLER Ewa, 2008, *Spory o genezę języka jidysz*, w: E. Geller, M. Polit, red., *Jidyszland – polskie przestrzenie*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, s. 17–43.
- GELLER Ewa, 2010, *The Polonization of Yiddish: A Path towards Language-shift?*, „Jews and Slavs”, vol. 22, s. 95–108, https://www.academia.edu/31366035/Yiddish_-_a_Jewish_National_Language_at_100._Jews_and_Slavs_vol._22 (dostęp: 30.10.2019).

- GELLER Ewa, 2012, *Inwieweit ist Jiddisch sprachtypologisch eine 'warme' Sprache*, w: R. Hammel, M. Łaziński, red., *Sprache im Kulturkontext. Festschrift für Alicja Nagórko*, Peter Lang Verlag, Frankfurt nad Menem–Berlin–Berno, s. 397–420.
- GELLER Ewa, 2013, *Knaanic Glosses as Code-Switching Phenomenon*, w: O. Bláha, L. Uličná, R. Dittman, red., *Knaanic Language. Structure and Historical Background. Proceedings of a Conference Held in Prague on October 25–26, 2012*, Academia, Prague, s. 108–128.
- GELLER Ewa, POLIT Monika, red., 2008, *Jidyszland – polskie przestrzenie*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- GORLIŃSKA Dobrochna, 2015, *Żydzi w administracji skarbowej polskich władców czasu rozbicia dzielnicowego*, Societas Vistulana. Towarzystwo Naukowe, Kraków.
- GRUDZIŃSKA Marta, 2003, *Szyfr*, „Scriptores”, nr 2, s. 72–75.
- GRYCAN Magdalena, 2013, *O skomplikowanej sytuacji językowej polskich Żydów w międzywojniu*, „Acta Philologica”, t. 44, s. 15–24.
- HARSHAV Benjamin, 2011, *Wielojęzyczność*, „Cwiszn”, nr 1–2, s. 7–9.
- JAGODZIŃSKA Agnieszka, 2008, *Pomiędzy. Akulturacja Żydów Warszawy w drugiej połowie XIX wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- JAKIMISZYN Anna, 2005, *Statut krakowskiej gminy żydowskiej z roku 1595 i jego uzupełnienia*, Księgarnia Akademicka, Kraków.
- JANIAK Bronisława, 2004, *Pogranicze językowe polsko-wschodniosłowiańskie (na podstawie fleksji ukraińskiej i polskiej gwary Niemirowa nad Bugiem)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- KAMIŃSKA Maria, 1991, *Stylizacja na polszczyznę Żydów w łódzkich tekstach mówionych*, „Prace Językoznawcze”, nr 19, s. 78–82, <http://www.sbc.org.pl/Content/82430/11.pdf> (dostęp: 2.01.2019).
- KAHN Lily, RUBIN Aaron D., red., 2017, *Handbook of Jewish Languages*, Brill, Leiden–Boston.
- KASPEREK Jolanta, 2012, *Stylizacja językowa na polszczyznę Żydów w utworze Karola Miarki „Mosiek Spekulant”*, „Język w Komunikacji”, nr 2, s. 103–110, <http://www.humanum.org.pl/images/jwk/jwk2.pdf> (dostęp: 2.01.2019).
- LABOCHA Janina, 1997, *Polско-czeskie pogranicze na Śląsku Cieszyńskim: zagadnienia językowe*, Księgarnia Akademicka, Kraków.
- KONDRAT Agata, [b.r.], *Wpływ języków słowiańskich na jidysz*, <https://docplayer.pl/8720682-Dr-agata-kondrat-wplyw-jezykow-slowianskich-na-jidysz.html> (dostęp: 18.03.2019).

- KONDRAT Agata, 2008, *Slawizmy leksykalne w polu semantycznym nazw ubiorów w języku jidysz*, „Studia Germanica Gedanensia”, t. 17, s. 267–274.
- KONDRAT Agata, 2013, *Der jidischer schneiderer. Żydowsko-polski kontakt językowy na przykładzie pola semantycznego ‘krawiectwo’ w języku jidysz*, rozprawa doktorska, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- KRASOWSKA Anna, 2019, *Polszczyzna Żydów w szmoncesie kabaretowym. Zjawiska fonetyczne*, w: K. Liszyk, M. Maciołek, *Spoleczność w języku – język w społeczności*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice, s. 23–42.
- KUPFER Franciszek, LEWICKI Tadeusz, oprac., 1956, *Źródła hebrajskie do dziejów Słowian i niektórych innych ludów środkowej i wschodniej Europy. Wyjątki z pism religijnych i prawniczych XI–XIII w.*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- LANDAU-CZAJKA Anna, 2006, *Syn będzie Lech... O asymilacji Żydów w Polsce międzywojennej*, Wydawnictwo Neriton, Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.
- MALEC Maria, 2009, *Dopisek onomastyczny do artykułu R. Rosoła o pochodzeniu wyrazu „bachor”*, „Język Polski”, R. 84, z. 4–5, s. 336–338.
- MAŁOCHA-KRUPA Agnieszka, 1994, *Żydowskie zapożyczenia leksykalne w socjolekcie przestępczym*, „Język a Kultura”, t. 10, s. 135–170.
- MIGUT Milena, 2003, *Iwrit*, „Scriptores”, nr 2, s. 75–77.
- MILEWSKI Stanisław, 1971, *Gwara przestępcza i jej przenikanie do języka ogólnego*, „Poradnik Językowy”, z. 2, s. 91–101.
- MOSZYŃSKI Leszek, 1994, *Komentarz*, w: H. von Rothe, F. Scholz, red., *Biblia to jest Księgi starego i Nowego Przymierza. In der Übersetzung des Simon Budny, Nieśwież, Zaslav 1571–1572. Herausgegeben von Hans Rothe und Friedrich Scholz. Księgi Nowego Przymierza Kto popolicie Nowym Testamentem zową z wielką pracą y pilnym poprawieniem z Greckiego na Polski ięzyk przetlumaczone*, seria „Biblia Slavica”, seria II „Polnische Bibeln”, Ferdinand Schöningh, Paderborn–München–Wien–Zürich.
- NALEWAJKO-KULIKOW Joanna, 2009, *Obywatel Jidyszlandu: rzecz o żydowskich komunistach w Polsce*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa.
- NALEWAJKO-KULIKOW Joanna, 2011, *Pochwała wielojęzyczności*, „Cwiszn”, nr 1–2, s. 14–18.
- OGONOWSKI Jerzy, 2000, *Uprawnienia językowe mniejszości narodowych w Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa.
- OHR[ENSTEIN] Jerzy, 1905, *Polszczyzna w żargonie żydowskim*, Drukarnia L. Straszewicza, Warszawa.

- OLSZOWY-SCHLANGER Judith, 2014, *Fragmenty rękopisów hebrajskich w Bibliotece Jagiellońskiej i ich znaczenie dla badań historii intelektualnej Żydów krakowskich w średniowieczu*, w: S. Gąsiorowski, red., *Studia żydowskie w Polsce*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków, s. 149–161.
- OŻÓG Kazimierz, 2010, *Ślady kultury żydowskiej w języku polskim*, „Kwartalnik Edukacyjny”, nr 6, s. 3–11.
- PANAS Władysław, 1996, *Pismo i rana. Szkice o problematyce żydowskiej w literaturze polskiej*, Wydawnictwo Dabar, Lublin.
- POPOWSKA-TABORSKA Hanna, 1965, *Dawne pogranicze językowe polsko-dolnołużyckie (w świetle danych toponomastycznych)*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- PROKOP-JANIEC Eugenia, 1992, *Międzywojenna literatura polsko-żydowska jako zjawisko kulturowe i artystyczne*, Wydawnictwo Universitas, Kraków.
- PROKOP-JANIEC Eugenia, 2008, *Pogranicze polsko-żydowskie: języki, kultury, literatury*, w: E. Geller, M. Polit, red., *Jidyszland – polskie przestrzenie*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, s. 107–120.
- PROKOP-JANIEC Eugenia, 2013, *Pogranicze polsko-żydowskie – topografie i teksty*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- PROKOP-JANIEC Eugenia, red., 2014, *Polacy – Żydzi: kontakty kulturowe i literackie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- PROKOPCZUK Oleg, red., 2001, *Wschód – Zachód: pogranicze kultur: kultura, literaturoznawstwo, językoznawstwo. Materiały z II międzynarodowej konferencji naukowej, Słupsk 14–15.09.2000 r.*, Wydawnictwo Uczelniane Akademii Pomorskiej, Słupsk.
- PRYLUCKI Nojeh, 1917, *Nojeh Prilutskis zamlbicher far jidiszn folklor, filologie un kultur-gesichte. Der konsonantizm*, Najer Verlag, Warszawa.
- REMBISZEWSKA Dorota K., SIATKOWSKI Janusz, 2018, *Pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie: studia wyrazowe*, Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- ROSÓL Rafał, 2009, *W sprawie etymologii rzeczownika „bachor”*, „Język Polski”, R. 89, z. 4–5, s. 329–335.
- RUTA Magdalena, 2003, *Pomiędzy dwoma światami: o Kalmanie Segalu*, Księgarnia Akademicka, Kraków.
- SCHORR Mojżesz, 1915, *Język hebrajski w Polsce*, w: H. Ułaszyn, red., *Encyklopedia polska*, t. 3, dz. III, cz. 2: *Język polski i jego historia z uwzględnieniem innych języków na ziemiach polskich*, Wydawnictwo Akademii Umiejętności, Warszawa–Lublin–Łódź, s. 425–438.

- SHMERUK Chone, 2011, *Hebrajska – jidysz – polska. Trójjęzyczna kultura żydowska*, „Cwiszn”, nr 1–2, s. 22–25.
- SIATKOWSKI Janusz, 2017, *Czesko-polskie pogranicze językowe w świetle ankiet Georga Wenkera*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- SINIELNIKOFF Roxana, 1960, *Narzędnik tautologiczny w poezji Juliana Tuwima*, „Poradnik Językowy”, z. 5, s. 193–207.
- SIUCIAK Mirosława, 1994, *Stylizacja wypowiedzi żydowskich w sztukach najpopularniejszych śląskich dramatopisarzy z drugiej połowy XIX wieku*, w: A. Kowalska, red., *Prace Językoznawcze*, t. 22: *Studia historycznojęzyczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice, s. 122–135.
- SOBCZYKOWA Joanna, 2001, *Myśl o języku w komentarzu biblijnym księdza Jakuba Wujka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- STACHOWSKI Marek, 2010, *Kilka uwag o kwestii żydowskich i słowiańskich źródeł polskiego „bachor”*, „LingVaria”, t. 2(10), s. 185–192.
- STECKIEWICZ Marta, 2014, *Echa żydowskiej ulicy. O obecności języka jidysz w kryminale retro*, „Studia Judaica”, nr 1(33), s. 109–124.
- STRACZUK Justyna, 1999, *Język a tożsamość człowieka w warunkach społecznej wielojęzyczności: pogranicze polsko-litewsko-białoruskie*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- TAZBIR Janusz, 1991, *Mity i stereotypy w dziejach Polski*, Wydawnictwo Interpress, Warszawa.
- TOMAL Maciej, 2008, *Jidysz a hebrajski*, w: E. Geller, M. Polit, red., *Jidyszland – polskie przestrzenie*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, s. 44–66.
- UŁASZYN Henryk, 1951, *Język złodziejski*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź.
- WEINREICH Max, 1956, *Yiddish, Kanaanic, Slavic: The Basic Relationships*, w: M. Halle, red., *For Roman Jakobson. Essays on the Occasion of his Sixtieth Birthday*, Mouton, The Hague, s. 622–632.
- WEXLER Paul, 1991, *Yiddish – the fifteenth Slavic language. A Study of Partial Language Shift from Judeo-Sorbian to German*, „International Journal of the Sociology of the Language”, no. 91, s. 9–150.
- WODZIŃSKI Marcin, 2008, *Jidysz a modernizacja. Język jidysz w myśli polskiej haskali i jej spadkobierców*, w: E. Geller, M. Polit, red., *Jidyszland – polskie przestrzenie*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, s. 243–262.
- WOŹNIAK Ewa, 2015, *Polityka językowa państwa polskiego w okresie międzywojennym*, „Socjolingwistyka”, t. 29, s. 7–20.

- ZIELIŃSKA Anna, 2013, *Mowa pogranicza. Studium o językach i tożsamościach w regionie lubuskim*, Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.
- ZIELIŃSKI Konrad, 2010, *Wokół akulturacji i asymilacji Żydów na ziemiach polskich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- ŻUREK Sławomir J., 2008, *Z pogranicza: szkice o literaturze polsko-żydowskiej*, Katolicki Uniwersytet Lubelski, Lublin.
- ŻUREK Sławomir J., 2014, *Czy język polski jest językiem żydowskim? O lingwistycznych dylematach poetów polsko-żydowskich dwudziestolecia międzywojennego*, „Archiwum Emigracji”, z. 1–2(20–21), s. 23–33.

Anna Krasowska

POLSKO-ŻYDOWSKIE POGRANICZE JĘZYKOWE – STAN I PERSPEKTYWY BADAŃ

Streszczenie

Polsko-żydowskie pogranicze językowe powstało w wyniku zetknięcia się ograniczonej terytorialnie jednojęzycznej kultury polskiej z wielojęzyczną i aterytorialną kulturą żydowską. W wyniku tego zetknięcia doszło do szeregu interferencji językowych, a także do ukształtowania się socjolektu mieszanego (polszczyzny Żydów) i języka mieszanego (jidysz – zgodnie z teorią sławocentryczną). Artykuł poświęcony jest omówieniu stanu polskich rozważań nad wzajemnymi wpływami polsko-żydowskimi w dziedzinie językowej i ogólnemu zarysowaniu perspektyw badawczych, zwłaszcza w obrębie socjolingwistyki historycznej i dialektologii kontrastywnej.

THE POLISH-JEWISH LANGUAGE BORDERLAND – THE STATE AND PERSPECTIVES OF RESEARCH

Summary

The Polish-Jewish language borderland was created as a result of the meeting of the territorially limited monolingual Polish culture with the multilingual and aterritorial Jewish culture. As a result of this encounter, a number of linguistic interferences and a mixed sociolect (Jewish Polish) and mixed language (Yiddish – according to the Slavocentric theory) emerged. This article discusses the state of Polish reflections on the mutual Polish-Jewish influences in the linguistic field and outlines general research perspectives, especially in the context of historical sociolinguistics and contrastive dialectology.